

Qumru ŞƏHRİYAR

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

“Türk xalqlarının folkloru”

şöbəsinin böyük elmi işçisi

e-mail: nevayi-qumru@rambler.ru

**“EDİGEY” DASTANINDA PƏRİ, QU QUŞU,
ALBASTI OBRAZLARI**

Xülasə

Xalqın yaratdığı qəhrəmanın ona əziyyət verən bütün qüvvələrə və hadisələrə qarşı mücadilə edə bilməsi üçün onun kökündə mütləq fəvqəltəbii nə isə durmalıdır. Qəhrəmanların ana bətninə düşmələri, doğuluş anları, beşikdəki zamanları və uşaqlıq dövrləri insan həyatının müxtəlif mərhələləri olmasına baxmayaraq möcüzəli doğuluş aktının konkret bir baxış bucağından görüntüsüdür, yəni onlar adi insanlar kimi deyil, möcüzəli şəkildə doğulublar.

“Edigey” dastanı bu ənənədən kənar qalmayıb. Dastanda qəhrəmanın əcdadları da daxil olmaqla üç nəsil ard-arda möcüzəli şəkildə dünyaya gəliblər. Pəridən, Albastıdan, qu quşundan və s. doğulma ənənədəki təsəvvürdə qəhrəmanın bütün çətinliklərin öhdəsindən gəlməsinin, qeyri-adi gücünün təəcəssümüdür.

Məqalədə pəri qızlarının, qu quşlarının, Albastının müxtəlif variantlardakı təsvirindən, onların insanlarla qarşılıqlı münasibətindən, gələcəkdəki qəhrəmanın dünyaya gəlməsində onların rolundan bəhs olunacaqdır.

Açar sözlər: Edigey, möcüzəli doğuluş, pəri, qu quşu, Albastı

Gumru ŞAHRIYAR

FAIRY, SWAN, ALBASTI IN THE EPOS "YEDIGEİ"

Summary

The supreme supernatural must stand at the root of the people so that the people who created it can fight with all the forces and events that have grieved him. Conception of the hero, moments of birth, cradles and periods of childhood are different stages of human life. And the miraculous act of birth is an image of a certain point of view, that is, they were born by a miracle, and not like ordinary people.

The epos "Yedigei" did not remain aloof from this tradition. In the saga, three generations were miraculously born, including the ancestors of the hero. Birth from a fairy, albasty, swan, etc. is the embodiment of the hero's overcoming all difficulties and extraordinary strength in the traditional imagination.

The article will contain descriptions of fairies, swans, albasti in different versions, their interaction with people, their role in the birth of the future hero.

Keywords: Edige, miraculous birth, fairy, swan, Albasti

ОБРАЗЫ ФЕЯ, ЛЕБЕДЬ, АЛБАСТЫ В ЭПОСЕ «ЕДИГЕЙ»

Резюме

Высшее сверхъестественное должно стоять в корне народа, чтобы создавшие его люди могли бороться со всеми силами и событиями, которые его огорчали. Зачатия героя, моменты рождения, колыбели и периоды детства – это разные стадии человеческой жизни. А чудесный акт рождения – это образ определенной точки зрения, то есть они были чудом рождены, а не как обычные люди.

Не остался в стороне от этой традиции и эпос «Едигей». В саге чудесным образом родились три поколения, в том числе и предки героя. Рождение от феи, албасты, лебедя и т. д. – воплощение преодоления героем всех трудностей и необычайной силы в традиционном воображении.

В статье будет описания фей, лебедей, албасты в разных вариантах, их взаимодействия с людьми, их роли в рождении будущего героя.

Ключевые слова: Эдигей, чудесное рождение, фея, лебедь, Албасты

Giriş

Orta Asiya türkləri arasında tarixi şəxsiyyət kimi xüsusi yerə sahib olan Edigeyin türk epik yaradıcılığının içərisində xüsusi yeri var. “Edigey” dastanı özündə canlı tarixi əks etdirən əvəzsiz mənbələrdən biridir. Yazılı mənbələrdə Edigeyin şəxsiyyəti ilə bağlı məlumatlara XVI əsrdən etibarən rast gəlinməsinə baxmayaraq, “Edigey” dastanının XIX əsrdən etibarən geniş və ciddi tədqiq olunduğunu müşahidə edirik. Elə təkcə XIX əsrin sonlarında 15 başqırd variantı qeydə alınmışdır. Dastanın daha dolğun ənənəvi poetik formasında əlyazma variantı isə 1762-ci ilə aiddir. Bu, tatar variantıdır və təxminən 7000 misradan ibarətdir. Tatar folklorçusu Fatix Urmançə yazır ki, “tatar xalq yaradıcılığı nümunələri arasında “Edegey” kimi irihəcmli ikinci bir əsər yoxdur” (41, s.14).

“Edigey” dastanında üç nəslin ard-arda möcüzəli doğuluşu izlənilir. Edigeyin babası, atası və özü möcüzəli, fəvqəltəbii yollarla (quru kəllə sümüyünün tozundan, qu quşundan, pəri qızından və Albastının qızından) dünyaya gəlir və onlar “mücüzəli uşaqlar” (4, s. 10-17.) adlandırılırlar. Bu, dastanın bir çox variantında bu və ya digər şəkildə müşahidə olunur. Belə doğuluş aktı “mifoloji semantikalı olub ilk əcdad yaxud mədəni qəhrəmanın doğuluşunu və ya yaradılmasını təkrarlayır, çünki bu tipli yaranışlar sırf mifolojidir, yəni epik təfəkkürün məhsulu deyil” (7, s. 110). Ümumiyyətlə, mifoloji təfəkkürdə qəhrəmanın qeyri-adi yollarla dünyaya gəlməsi əslində o qədər də təəccüblü deyil. Xalqın yaratdığı qəhrəmanın ona əziyyət verən bütün qüvvələrə və hadisələrə qarşı mücadilə edə bilməsi üçün onun kökündə mütləq fəvqəltəbii nə isə durmalıdır. Bu, “Koroğlu”da köpüklənən bulaqdır ki, qəhrəman onun suyundan içdiyi üçün düşmənləri lərzəyə salan nəərə çəkə bilir və ya “Muy və Xəlil” (alban) dastanında pərilərin Muya gənc yaşında

qeyri-adi güc verir. Yaxud elə “Edigey” dastanının başqırd variantında sağsağan Edigeyə deyir ki, “o (yəni Edigey – Q. Şəhriyar), nəərə çəkəndə qısraq bala salır” (28, s. 111).

Tədqiqat

Qəhrəmanın doğuluşu. Dastanlarda adətən qəhrəmanlar ya möcüzəli şəkildə dünyaya gəlir, ya onların atları, ya da silahları sehrli olur. Bu, epik mətnlər üçün xarakterik xüsusiyyətdir. “Edigey” dastanının da geneoloji təhlili zamanı, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, özünün və əcdadlarının qeyri-adi yollarla dünyaya gəldiyinin şahidi oluruq. Qazax variantlarının birində on beş yaşında möcüzələr yaradan Baba Umer adlı ruhani bir qıza baxmaqla, qızın da ona göz qoyması ilə hamilə qalır və Baba Toktı Çaçtı Aziz adlı oğlu dünyaya gəlir. İyirmi beş yaşında o, dünyanı gəzərək möcüzələr yaratmaq üçün yola çıxır və çayın kənarında qızıl daraqla qızıl saçlarını darayan bir qızla qarşılaşır. Qız onu görən kimi suya tullanır, Baba Toktı Çaçtı Aziz də onun arxasınca gedir. Bu zaman o başa düşür ki, bu, pəridir. Geri qayıtmaq istəyir, lakin qız Baba Toktı Çaçtı Azizin qarşısını kəsib onunla evlənməsə, günaha batacağını deyir. Onlar evlənilir. O, pəriyə söz verir ki, ayağını soyunanda ayağına, başını yuyanda başına, yatanda bədənində baxmayacaq, amma sözünün üstündə durmadığına görə pəri uçub gedir və bildirir ki, oğlunu altı aydan sonra Kumkənd şəhəri yaxınlığında Nilin sahilinə qoyacaq. Baba Toktı Çaçtı Aziz vədələşdirilmiş zamanda Nilin sahilindən oğlunu götürüb Toxtamış xanın sarayına gətirərək tərbiyə etməsi üçün ona verir (24). Eyni süjet xətti ilə dastanın Kırım-tatar variantı da mövcuddur (V.Radlov variantı). Yalnız o variantda Baba Toktı Çaçtı Aziz yox, Toxtamışın qəzəbinə düşər olub qaçandan sonra pərinin arxasınca suya Kutlukaya tullanır (5). Qaraqalpaq variantında isə Tuman xoca bir göyərçinin çayın kənarına uşaq qoyduğunu görür. Uşağı çayın kənarından götürüb böyüdür, adını da Edigey qoyur (21).

Göründüyü kimi, Edigey möcüzəli şəkildə dünyaya gəlir. O, bu gücü sonradan, zamanın, şəraitin tələbi ilə almır, əvvəldən qəhrəman, xilaskar, qurtarıcı kimi doğulur (Maaday-Kara, Ural batır kimi).

Dastanın girişində qurulmuş struktur geneoloji yaddaşda, genetik kodda sakral düşüncə modelidir. Qəhrəmanı dünyaya gətirən qeyri-adi qadın qəhrəmanla ilahi güclər arasında əlaqə yaradır. Bu tip qadın-ana ilahi güclərinin qəhrəmana ərməğanıdır. “Qəhrəmana macəra əsnasında yardımçı olacaq tilsimli at, silah kimi ünsürlər ilahə qadın vasitəsi ilə göndərilir. İlahə qadının qəhrəmana bəxş etdiyi bu əşyalar qeyri-adi xüsusiyyətlərə sahibdir” (15, s. 665). Qəhrəman adi uşaqlıq keçirsə də, yaradılışındakı möcüzə ömrünün sonuna qədər onu təqib edir. Müəyyən yaşdan sonra o, artıq qəhrəman olmaq üçün qeyri-adi işlər görməlidir. Heç kəsin bacarmadığı işlərin öhdəsindən gəlməlidir. Məhz ona görə də “o, adi qayda ilə doğula bilməz. Onun adi adamlar kimi adi situasiyada doğulması qəhrəmanın adi

olduğunu şərtləndirərdi. Dastan təfəkkürü öz qəhrəmanını qeyri-adi gücə, qabiliyyətlərə bağlı təsəvvür edir. Elə bunun üçün də doğuluşu adi adamlardan fərqlənir” (1, s. 34).

Epik qəhrəman Edigeyin uşaqlıq illəri ilə tarixi şəxsiyyət olan Edigeyin uşaqlıq illəri arasında heç bir oxşar cəhət yoxdur. Burada orta əsrlərin ənənəvi dastan söyləyiciliyi sadə xalq arasında hələ kiçik yaşlarından fərqlənən uşağı gələcəkdə qəhrəman görmək arzusunu ifadə edir. Dastanın noqay variantında qəhrəmanın doğuluşuna və uşaqlıq çağlarına geniş yer verilir. Bu, yenə də noqay dastanlarının xarakterik xüsusiyyətləridir. Məsələn, “Aysula oğlu Əhməd”, “Mamay”, “Ər Tarqın”, “Adil Soltan”, “Şora batır” və s. dastanlarda qəhrəmanın doğuluşu və uşaqlıq illəri dastanda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bir qayda olaraq, “dastanda qəhrəmanın doğuluşu və böyüməsi qeyri-adi şəraitdə baş verir, lakin bu qeyri-adilikdə fəvqaladə və ya fantastik heç bir şey yoxdur. Bu, bəzi detalların cüzi qabardılması ilə kifayət qədər real mənzərədir” (42, s. 395).

Variantların birində Baba Tükli Əziz Kubır adlı övliya bir gün bulağa çimməyə gedir. Bu bulağa on iki ayda bir üç göyərçin çimməyə gəlir, paltarlarını soyunub qıza çevrilirlər. Tükli Əziz onların paltarını oğurlayır və qızlardan birinin onunla evlənməsini istəyir. Pərilərdən biri onunla dörd şərt qoyaraq razılaşır: yatanda bədənini baxma, soyunub suya girəndə yanıma gəlmə, qoltuğumun altına əl vurma, cümə günü başımı yuyanda içəri girmə. Əvvəlcə Tükli Əziz bu şərtlərlə razılaşır, altı aydan sonra dözməyib andını pozur. Pəri qızı Tükli Əzizin əhdini pozduğunu anlayıb uçub gedir, altı aydan sonra uşağı gətirib kimsəsiz bir yerə qoyur. Tuman xoca adlı bir nəfər göyərçinə bənzər bir quşun uşaq doğduğunu görür. Pəri Tuman xocanı görüb, uçub gedir. O da uşağı götürüb Edigey adı verir və Toxtamışın sarayına gətirir (qaraqalpaq variantı) (21). V.Jirmunski yazır ki, bu, “bir çox Qərb və Şərq xalqlarında geniş yayılmış tipik süjet xəttidir” (20, s. 381). Əslində qu quşlarının qadın cildinə girərək insan övladı ilə evlənməsi, ondan uşaq dünyaya gətirməsi bir çox xalqların folkloru üçün xarakterik hadisədir.

Dastanın V.Radlov variantında (Kırım-tatar variantı) meşədə tənha gəzən Anşıbay çayın kənarına gələndə orada libasını soyunub suya girən qu quşunu görür və onun paltarlarını oğurlayaraq evlənməyə məcbur edir. Anşıbayın qu quşundan Baba Tuklas Şaşlı Əziz adlı oğlu dünyaya gəlir. O da sualtı cinlər padşahının qızı ilə evlənir, nikah andını pozur. Cinlər padşahının qızı isə onu tərk edərkən Edigey adlı oğlan uşağı dünyaya gətirir. A.Sikaliyev variantında (noqay variantı) isə Baba Tuklas Şaşlı Əziz qu quşunun paltarını oğurlayır, izdivaca girir və qu quşu Kutlukaya adlı oğlan dünyaya gətirir. Sonradan Kutlukaya da Albastının qızı ilə evlənir və nikah andını pozduğu üçün Albastının qızı oğlan uşağı dünyaya gətirərək onu tərk edir. Atasını itən südü ilə doyuzdurur və adını Edigey qoyur. Qeyd edək ki, dastanın bütün variantlarında qəhrəmanın və onun əcdadlarının möcüzəli yollarla dünyaya gəlməsi həddən artıq qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Dastanın bir də dini-mifoloji aspektdən bütün variantlarından çox ciddi şəkildə seçilən “Məulimniyaz-Edige” variantı var ki, orada dini dünyagörüş mifoloji

təfəkkürlə çulğalaşıb: Şaştı Əzizin 105 müridi var idi. Onlardan ən vicdanlısı və xeyirxahı Məulimniyaz idi. O, uşaq yaşlarında valideynlərini itirdikdən sonra onu Baba Şaştı Tukti Əzizin yanına müridliyə verirlər. Heç bir zaman evlənməməyə, övladının olmamasına, yalnız öz müridinə qulluq edəcəyinə and içən Məulimniyazın bir gün yuxusuna pəri qızı girir və ona “nə olursa-olsun, məni axtar, tap” deyir. Məulimniyaz müridinə verdiyi anddan dönərək pəri qızını axtarmaq qərarına gəlir. Şaştı Əziz də heç bir sözün onu saxlaya bilməyəcəyini anlayıb getməsinə izin verir. Axirət günündə duaları ilə ona heç kimsənin yardım etməyəcəyini anlayən Məulimniyaz çox əzab-əziyyətdən sonra yuxuda gördüyü Kap dağına gəlir və orada çayın kənarında Bayterek (Həyat ağacı) ağacının altında pəri qızını tapır. Onlar dörd ay bir yerdə yaşadıqdan sonra bir gün pəri qız ağacın başına qalxaraq getmək vaxtının çatdığını deyir. O, Məulimniyaza bildirir ki, “mənim zindandakı 120 günüm bitdi. Artıq geri qayıdıram. Biz pərilər mələklərdən bir pillə aşağı, insanlardan isə bir pillə yuxarıyıq. Havada uça bilirik, suyun altında üzə bilirik, yerdə yeriyə bilirik, hətta cildimizi də dəyişə bilirik. De, haran ağrıyorsa, oranı sağaldaq. İnsanın imkanları isə çox məhduddur, dünyaları isə dəyişkəndir. Əgər bəşər övladı öz arzularını idarə edə bilməsə, ruhi rahatlıq tapmasa, dünyanı dağıdacaq. Ona görə də insanlıq bir pillə pərilərdən aşağıdadır”. Pəri qızı bu sözləri deyərək Bayterek ağacının dibinə bir uşaq qoyub, uçub gedir. Məulimniyaz uşağı götürüb geri qayıdır və adını Edige qoyur” (33).

Qəhrəmanın bu şəkildə möcüzə ilə dünyaya gəlməsinə baxmayaraq, A.Sikaliyev yazır ki, “noqay qəhrəmanlıq dastanlarında epik mətnlə həqiqət arasında o qədər də dərin qopmalar yoxdur. Dastanın ideologiyası ənənəvi obraz və motivlərdə açıılır” (38, s. 23).

Qəhrəmanların ana bətninə düşmələri, doğuluş anları, beşikdəki zamanları və uşaqlıq dövrləri insan həyatının müxtəlif mərhələləri olmasına baxmayaraq, möcüzəli doğuluş aktının konkret bir baxış bucağından görüntüsüdür, yəni onlar adi insanlar kimi deyil, möcüzəli şəkildə doğulublar. Məsələn, yakutların “Nurgün Bootur” dastanında gələcəkdə qəhrəman olacaq uşaq ana bətnində 9 ay dözə bilmir, Altay dastanı “Maaday-Kara”da qəhrəman hələ qundaqda olarkən batırlıq əlamətlərinin göstəriciləri sadalanır, başqırd dastanı “Ural batır”da qəhrəmanın doğuluşu tamamilə göstərilir, amma o, öz xalqının azadlığı və rifahı uğrunda mübarizə aparır.

Düşünürük ki, dastanlarda qəhrəmanın möcüzəli, fəvqəltəbii doğuluşunun belə qabarıq şəkildə göstərilməsi xalqın azad, firavan və işıqlı gələcəyə olan ümidinin inikasıdır.

Dastanda mifoloji motivlər və ünsürlər. S.Klaus yazır ki, “folklorşünaslıqda qəhrəmanlar və tanrılar haqqında ümumi qəbul edilmiş bir xüsusi mövcuddur: tanrılar haqqına tarix mif adlanır, qəhrəmanlar haqqında isə əfsanə. Miflər qədim dövrdə baş verir və fiziki dünyanın tanrılar, heyvanlar və “mədəni qəhrəmanlar” tərəfindən yaradılmasını təsvir edir” (16, s. 363). “Edige” dastanı dini-mifoloji

ünsürlərlə zəngin bir dastandır. Burada insanların ta qədim dövrlərdəki təsəvvürlərindən tutmuş islam görüşlərinəqədərki inanclar sistemi əks etdirilir. Ümumiyyətlə, “batırın öhdəsinə düşən yüksək məqsədlər haqqındakı düşüncələr bir çox dastanın elə başlanğıcındaca onun bu dünyaya sehrli (möcüzəli – Q.Ş.) gəlişində – doğum epizodunda öz əksini tapır” (19, s. 30). Ş.İbrayev yazır ki, “əvvəlki köçəri xanlıqlar dövründəki mifik, arxaik və nağıl motivləri ilə zəngin olan dastanlar yenidən canlanaraq tarixi hadisələrə söykənmiş və ayrıca inkişaf etmişdir. Beləcə, noqay dövrü dastanının janr xüsusiyyətləri dəyişərək qəbilə və boy ideologiyasına uyğunlaşmışdır” (32, s. 159). Alimin bəhs etdiyi bu dövrdən, yəni Noqay xanlığı dağıldıqdan sonra yaranan bir çox dastanda əmin-amanlıq və hüsur içərisində keçən bir dövrdən söz açılmış və Ç.Vəlixanovun “qızıl əsr” adlandırdığı həmin dövrə duyulan həsrət dilə gətirilmişdir.

Dastanda Edigeyin şəxsiyyəti ilə bağlı mifoloji və geneoloji motivlər tarixi hadisələr fonunda daha qabarıq şəkildə göstərilir. Edigeyin əcdadlarının – Anşibay, Baba Tuklas Şaşlı Əziz, Barkaya, Kutlukayanın tarixi şəxsiyyət olduqları söylənilir, lakin onların hamısı dastanda pəri qızı ilə evlənib. Məsələnin bir başqa maraqlı tərəfi də dastanda hər zaman qəhrəmanların çayın, bulağın və ya gölün kənarında görüşmələridir. Pəri qızları dünyaya gətirdikləri uşaqları hər zaman tək ağacın altına qoyurlar. “Məulimniyaz-Edige” dastanında isə qəhrəmanla pəri çayın kənarında Beyterek – Həyat ağacının altında görüşüb orada da ayrılırlar. “Dünyanın mifoloji modulunun semantik parametrləri dastanın keyfiyyət strukturunun ziddiyyətli hadisələrində təmsil olunur. Əgər Məulimniyaz adı insandırsa, pəri qızı göy üzünün sakinidir. Onların qarşı-qarşıya qoyulmuş təbiəti semantik çərçivədə xüsusilə cəlbədicə şəkildə ziddiyyət təşkil edir: bərabər-qeyri-bərabər, yuxarı-aşağı” (35, s. 41). Bu təhlil dastanın bütün variantları üçün keçərlidir.

L.Raqlan ənənəvi qəhrəman qəlibini (17) hazırlayarkən birinci yerə qəhrəmanın doğulmasının müjdələnməsini qoyursa, ikinci yerə ana bətninə düşməsinin qeyri-adi şərtlərini qoyur. Yəni gələcəkdə qəhrəman olacaq şəxs sehrli, möcüzəli yollarla anasının boyuna düşür. Bu qəlib bir çox Avropa alimləri tərəfindən də təxminən eyni şəkildə qurulmuşdur (46). J.Kampbell isə qəhrəmanı “qeyri-adi insan şəkildən tarixi sərhədləri mübarizə apararaq aşma bilən şəxs” (9, s. 30) hesab edir.

Dastanın bir çox variantları quru kəllə motivi ilə başlayır. Bu, bütün türk xalqları ilə yanaşı, Azərbaycan folklorunda da sıx rast gəlinən obrazdır. Məsələn, elə “Əsli-Kərəm” dastanında Kərəm quru kəllə ilə söhbət edir: “...Kərəmin gözü yerə sataşdı. Gördü uçulub-dağılmış köhnə bir qəbrin içində quru kəllə var. Kərəm əyilib kəlləni götürdü, tozunu silib təmizlədi, o tərəf-bu tərəfinə baxıb dedi: – Sofi lələ, bu quru kəlləni görürsənmi? Bir zaman bu da bizim kimi insan imiş. Bir zaman olacaq, biz də belə olacağıq” (3, s. 77-78). “Edigey” dastanında quru kəllə danışmır, yalnız onun alına yazılanlar gələcəkdən xəbər verir: “Xan qırx vəzirini də dar ağacından asıb öldürtdü. Qırx vəzirin öldürülməsi quru kəllənin alına yazılan “öləndən sonra da qırx adam öldürəcəyəm” sözlərini” (6, s. 162) təsdiq edir.

Dastanın tatar variantının sonunda düşmənlər Edigeyin başını kəsirlər və kəllə diyirlənib üzü gündoğana tərəf durur və onlara qarğış edir. Qarğış onları tutur və İdil çayı qan çanağına dönür.

Edigeylə bağlı kiçik bir rəvayətdə deyilir: “Edige Kiçik Zelençuk çayının yaxınlığında Kart-Keşa gölməçəsində iri bir ağacın altında gözəl bir qızın oturduğunu görür və ürəyi rıqqətə gəlir. Qız ondan ağacın başında əvvəllər heç kimin götürə bilmədiyi əti götürməsinə istəyir. Batır ağaca çıxır, əti götürür, qızardır və yeyir. Qəhrəmanlığına, gücünə və gözəlliyinə görə qız Edigeyə aşiq olur. Gənclər evlənilər. Qız ərə getməmişdən əvvəl ona xəbərdarlıq edir ki, hətta təsadüfən də onun qolunun altına baxmasın. Bir dəfə Edigey təsadüfən qadağanı pozur və qızın qolunun altında dəşik olduğunu, o dəşikdən də arvadının içalatını görür. O saat başa düşür ki, bu, Albastıdır. Arvadı təəssüflənərək Edigeyi tərk edir. Gedərkən də ona bir oğul doğur (əfsanəvi qəhrəman Kubuqul)” (31, s. 123). Bu, Edigeylə bağlı onlarla rəvayətlərdən yalnız biridir və süjet xətti dastandakına bənzəyir.

Dastanda Edigeyin anası ilə heç bir zaman əlaqəsi olmadığı göstərilir. Döyüşlərdə, qarşısına çıxan çətinliklərdə o, hər zaman təkbaşına idi. Yalnız Kara Tiyin Alpı döyüşdə rəqibini öldürdükdən sonra onun pəridən doğulan qardaşı olduğunu bilir. Fikrimizcə, bu, dastanın əvvəlində göstəriləndi kimi, cinin, pərinin, Albastının özlərini insandan qoruya bilməmələridir. Biri çox yalvarmasına baxmayaraq, paltarlarını insanın əlindən ala bilməmiş, o biri insana aşiq olmuş, başqa birisində isə “baxma” dediyi yerlərinə baxaraq onunla bağladığı nikah andını pozmuşdur. Arxaik düşüncədə Albastı, cin, pəri özünü insanlardan qoruya bilmirdi. Buna baxmayaraq, heç biri insandan uşaq dünyaya gətirməmək üçün ona etiraz etməmişdir. Hətta dörd aylıq “zindan” həyatını bir insanla keçirib bətnində uşaqla Həyat ağacının zirvəsinə qalxan pəri qızı da onun cəmi 120 gün vaxtının olduğunu əvvəlcədən bilirdi, amma yenə də insandan hamilə qalmışdı (“Məulimniyaz-Edigey”). Demək ki, arxaik düşüncədə Albastının, pərinin, cinin özünü insandan qoruya bilmədiyi üçün sonrakı baş vermiş ən ağır hadisələrdə belə anası Edigeyin yardımına gəlmir.

Dastanda Kara Tiyin Alp (qazax variantında Kabandın Alp, noqay variantında Kara Tiyin Alıp, tatar variantında Kabardı Alıp, qaraqalpaq variantında Alıp Baba Kara Tiyin) obrazı da diqqəti cəlb edir. Bu, bir növ, “Dədə Qorqud kitabı”nda Təpəgözün prototipidir. Elə əslində Edigeylə Kara Tiyin Alpın münasibətləri də Basatla Təpəgözü xatırladır. Edigeylə Kara Tiyin Alp hər ikisi pəri qızdan dünyaya gəlirlər. Edigey bundan xəbərsiz halda Şatəm xanın qızını onun əlindən azad etməyə gedir. Orada qız Edigeyə Kara Tiyin Alpı öldürməsinə məsləhət görür, lakin ona qılınc batmır. Bu zaman qız onun qoltuğunun altından öldürülə biləcəyini öyrənir və Edigeyə deyir. Edigey də qılıncı Kara Tiyin Alpın qolunun altından vurur. İnilti ilə yuxudan oyanan Kara Tiyin Alp onların hər ikisinin pəridən dünyaya gələn qardaş olduqlarını deyir.

Təpəgöz, Kara Tiyin Alp kimi obrazlar “türk dastanlarında müxtəlif quruluş və görünüşlərdə olsalar da, daima mövcuddurlar. Türklərin atası yaz və qış ilahlarının qızları ilə evlənib onlardan törəmişlər. Oğuz Kağan işıqdan enən qız ilə, “Dədəm Qorqud” mətnlərində baş çoban Qonur Qoca isə pəri qızı ilə evlənmişdir. Doğulan uşaqları bəzən Edige kimi ərđəmli və yararlı igid olur, bəzən də Təpəgöz və Kara Tiyin Alp kimi soyuna düşməən kəsilir” (14, s. 352).

Pəri, qu quşu, Albastı obrazları. Yuxarıda gətirdiyimiz misallardan da göründüyü kimi, dastanın bütün variantlarında qəhrəmanın bir şəkildə pəri, qu quşu və Albastı ilə bağılılığı var. Qaraqalpaq variantında Edigey göyərçin cildinə düşmüş pəridən, qazax variantında sualtı cinlər padşahının qızından, noqay variantında isə Albastının qızından dünyaya gəldiyi göstərilir. Bu variantların hamısında da pərilər və ya Albastı simasını dəyişərək insan cildinə girirlər, ərləri nikah andını pozduğuna görə dünyaya gətirdikləri uşağı yer üzündə tərək edib yenidən əvvəlki vəziyyətlərinə – pəri və ya Albastı cildinə girərək uzaqlaşırırlar. Pərilərin insan cildinə düşmələri, onlara yardım etmələri adi, sadə əfsanə, rəvayət və ya hər hansı bir mifoloji təsvir deyil, bu, “ictimai və estetik kodları izah edir, yəni bu əfsanəvi çevrilmə qədim dövr insanının xoşbəxt həyatla bağılı xəyal qurduğu arzularının həyata keçməsinə hədəfləyir” (29, s. 429).

Dastanın tatar variantında Edigeyin bir pəridən doğulduğu aşağıdakı kimi göstərilir:

Aldığı pəri xatunu,
Beşikdə yatan balası.
Onu da tərək edib
Pəri anası (12, s. 41).

Yaxud eyni variantın başqa bir yerində Edigey Kara Tiyin Yosıncını ağır yaralayır. O, ölməmişdən əvvəl deyir:

Cüt doğulan pəri qızı,
Böyük qızdan mən doğulmuşam,
Kiçik qızdan sən doğulmusan.
Mən, mən deyib öyünmə!
Sən də pəridən doğulmusan,
Mən də pəridən doğulmuşam (12, s. 52).

Pəri qızla evlənmə aktı dastanda müxtəlif şəkillərdə, amma eyni missiyanın daşıyıcısı kimi özünü göstərir. Məsələn, Rumınyada yaşayan türklər arasından toplanan variantda “Xan Kaya bəyin gözlərini çıxardır. Hamilə arvadı kor olduğu üçün onu tərək edir, qanadlanaraq cinlər ölkəsinə uçub gedir. Çünki bu qadın cinlər padşahının qızı idi. Pəri qızı uçub gedir, uşaq isə qamışlıqda tək qalır (2), yaxud qazax variantında “bir gün Məulimniyazın yuxusuna bir pəri qızı girdi. Ona Kap-tau dağlarının arxa sahillərindəki qara sulara yaşadığını bildirdi və onu axtarib tapmasını istədi. Məulimniyaz yuxuda gördüyü pəri qıza aşiq oldu, öz müridinə verdiyi sözdən dönərək onu axtarmaq qərarına gəldi” (33) və s.

Mətnə pəri qızlarına verilən adlar da diqqəti çəkir. Dastanın “Cır Edige” adlanan noqay variantında pəri qızı Günəşin qızı Kun-sulu adlanır: “Kutlu-kaya qızın göyərçin cildini oğurlayıb onunla evlənməsinə məcbur etdi. Deyilənə görə, bu, Günəşin qızı Kun-sulu idi. “Başıma, qoltuğumun altına və dabanlarıma baxma” deyər Kun-sulu Kutlu-kayaya üç şərt qoyub onunla evləndi” (43). Dastanın qazax variantının əvvəlində pəri qızı Kenjekey adlandırılır. Sonradan isə o, özünü Pərizat kimi təqdim edir. Dastanda göstərilir ki, zəngin bəy “özünü saxlaya bilməyib həyəcanla ondan: Cinsən, pərisən, Albastısan, şeytansən, nəсэн?” – deyər soruşdu. Qız: “Mən pəri qızı Pərizatam. Sən andını pozduğun üçün biz bir daha görüşməyəcəyik. Amma mən doqquz aylıq hamiləyəm, oğlun olacaq. Doqquz gündən sonra doqquz yolun kəsişməsində oğlunu tapacaqsan”, – dedi və gedib suya girdi, qeybə çəkildi” (34; 44). Bu, ya söyləyicinin dilindəki qarışıqlıqdır (dastanın bir neçə variantını bildiyi üçün qarışdırıb), ya da epik mətndəki fəvqəltəbii güclərin fərqli şəkillərdə təcəssümüdür. Qeyd edək ki, bu variant, eyni zamanda Edigeyin pəri anası ilə qarşılaşdığı yeganə variantdır: “Satemir xanın yurduna gəlib çıxan Edige onun qızını Beset adlı bir divin qaçırdığını eşitdi. O, qızı azad etmək üçün Besetin sarayına üz tutdu. Yolda pəri qızı Pərizatla qarşılaşdı. O zaman pəri qızı Pərizat onun anası olduğunu dedi. Anası ilə qarşılaşan Edige çox sevindi” (34; 44). Bundan sonra “döyüşlərin birində Toktamışın qoşunları Edigeyin qoşunlarından daha güclü oldu. Edigeyin Toktamışın qoşunlarına məğlub olacağını görən Miskal adlı bir pəri onu qanadlarına alıb otluğun içində gizlətdi. Toktamışın adamları Edigeyin öldüyünü sanıb geri döndülər. Həyatını xilas etdiyi üçün Edigey Miskal pəri ilə evləndi və ondan Nuralı xan adlı oğlu oldu” (34; 44). Burada atıq nikah andı haqqında danışılmır. Epik yaddaşdakı pərilərin insanlarla birgə yaşadığı zaman təxəyyülü işə düşür, yəni epik yaddaşda pərilərlə insanların münasibətləri hansı səviyyədə idisə, həmin sfera qorunub-saxlanılır.

Başqa bir qazax variantında pəri qızının adı Şaştı Əzizdir: “Kap dağında isə pərilər padşahının Şaştı Əziz adlı bir qızı vardı (23). Variantların təsnifi zamanı, demək olar ki, yalnız qazax variantında pəri qızlarının adlandırılmasını müşahidə etmək mümkündür.

Pəri qızlarının xarici görünüşlərinin təsviri də dastanda xüsusi yer tutur. Nikah andı zamanı pəri qızlarının öz ərlərinə görməyi qadağan etdikləri yerlərinin təsviri ətraflı verilir. Məsələn, qırğız variantında: “Qız orada İs-tule ilə bir neçə şərt qoyaraq evlənməyə razı oldu: İs-tule onun gicgahına, qoltuğunun altına və dabanına baxmamalı idi. O, pəri qızı idi. İs-tule qızla evlənib suyun altında yaşamağa başladı. Burada hər şey hazır idi: yemək, paltar. Onun təkə atı yox idi. Günlərin bir günü səhər dua etdikdən sonra o, arvadının gicgahına baxdı, beyninin içini gördü, qoltuğunun altına baxdı, ciyərini gördü, dabanına baxdı, sanki dabanı iki yerə ayrılmışdı” (36) kimi göstərilir. Yaxud yenə qırğız variantlarından birində: “Günlərin bir günü ətəyini çıxaranda Baba Tüktü Şaştı Aziz onun ayağının keçici ayağı, paltarını çıxaranda qoltuğundan ağciyərini, saçını yuyanda başının dərisini önünə alıb daradığını gördü. Qız göyə uçub altı aylıq hamilə olduğunu dedi” (39)

şəklində təsvir edilir. Qaraqalpaq variantında: “Baba Tükli Şaşlı Aziz bu qadağanı pozur və pərinin qoltuğunun altında göyərçin paltarını gizlətdiyini, biləklərinin insan biləklərinə bənzəmədiyini, çimməzdən əvvəl daxili orqanlarını çıxardıb bir qaba qoyduğunu və saçını yumazdan əvvəl başını bədənindən ayırdığını görür” (11) deyə göstərilir.

Bundan başqa, dastanda pərilərin gözəllikləri də tərənnüm olunur: “Noqay ölkəsində Kayğılı Nauayı adlı bir domburaçı var idi. O, aylı bir yay gecəsində insanlar yatarkən Atırau (Xəzər) dənizinin sahilindəki Aqşağılın başına çıxıb dombura çalanda sazının sədasına pəri qızları yığıldı. Pərinin atlasdan ipək paltar geyinmiş gözəl qızları domburaçını əhatəyə aldılar. Zaman ötdükcə pəri qızları Kayğılı Nauayıya, Kayğılı Nauayı da pəri qızlarına alışdı (22). Yaxud: “Bir gün Baba Tüktü Aziz Aqun dəryasına getdi. Dəryanın kənarında altun saçını dizinin üstünə töküb oturan bir qız gördü. Qıza yaxınlaşmaq istəyəndə qız suya atıldı” (39).

Dastanda pəri qızlarını ələ keçirməyin yolları da izah edilir: “Aradan bir müddət keçdikdən sonra Kayğılı Nauayı yanında oturan gözəl pəri qızlarından birinə aşiq oldu. Yavaş-yavaş sevgi yanğısı o qədər böyüdü ki, kədərə dözməyən Kayğılı Nauayı aulun ağıllı bir ağsaqqalına yaxınlaşıb ona sirrini danışdı. Müdrik ağsaqqal dedi: “Bəzi insanlara yaxın olan pərilər var. Səni dinlədiyi doğrudursa, o zaman bu, insan pərisinin qızıdır. Əgər sən ona həqiqətən aşiqsənsə, heç kimə sirrini danışma. Kaşalak dağında on barmağı qızıl olan Jolaman adlı bir dülgər var, gedək onun yanına, ona bir biz düzəldirək. Qoy bizim sapı tut ağacından və özü isə poladdan olsun. Pəri qızları domburaya qulaq asmaq üçün yanına gələndə bizi aşiq olduğun qızın ayağına sanc, o, yanında qalacaq, sənin olacaq. Nauayı Kaşalak dağına gedib Jolamanı tapdı və ona müdrik qocanın dediyi kimi bir biz hazırlatdı. Bizi cibində güzlədirib pəri qızlarını aldatmaq üçün Aqşağılın başına çıxıb dombura çalmağa başladı. Pəri qızları onu əhatəyə alıb əl çalmağa, qəh-qəhə çəkərək domburanın sədaları altında rəqs edir, əylənirdilər. Nauayının aşiq olduğu qız rəqs etdikdən sonra gəlib ona çox yaxın bir yerdə oturdu. Nauayı bizi çıxarıb qızın dabanına sancdı. Dan yeri sökülməyə başlayanda pəri qızları bir-bir getməyə başladılar. Nauayının aşiq olduğu qız ayağa qalxanda biz onun ayağından darddı, getməyə qoymadı. Pəri qızı işin nə yerdə olduğunu anladı. Nauayı onunla evlənmək istədiyini dedi” (22; 40; [45](#)).

Bundan başqa, Edigey müxtəlif variantlarda fərqli şəkildə göstərilən qardaşı və ya qan qohumu Kara Tiyin Alpı savaşı və onu öldürür. Kara Tiyin Alpı da Edigey kimi pəri dünyaya gətirib, lakin onlar tamamilə fərqlidirlər. Epik qəhrəman olan Kara Tiyin Alpın 360 yaşı var. O, hələ də qızları qaçırır, xanlara, bəylərə qan uddurur, əhalini yağmalayır, əsir götürür. Bir həftə yatmadan gəzir, yatanda da bir həftə oyanmır. Ona qılinc işləmir. O, yalnız qoltuğunun altından öldürülə bilər. Edigey də bunu öyrənir və yatdığı zaman onun qoltuğunun altına ox sancır. Kara Tiyin Alp nərə çəkərək yuxudan oyanır və onu Edigeyin vurduğunu görür. Atının quyruğundan yapışb onu dizinə qədər torpağa batırır. Bu zaman Edigey qılincini çıxarıb atının quyruğunu kəsir və Kara Tiyin Alpın yanından uzaqlaşır. Kara Tiyin

Alp onun arxasınca bağıraraq onların qardaş, hər ikisinin də anasının pəri olduğunu deyir. Edigey geri dönərək onu dəfn edir. Bununla da dastanda Edigeyin mifik qəhrəmanlarla vuruşması sona yetir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, dastanın sonuna qədər Edigeyin anasının pəri olduğunu xatırladan heç bir epizod yoxdur. Oğlu Nuradin Kadirberdi tərəfindən öldürüləndə belə onun sağ qalması üçün yalnız Tanrıya dua edir, amma nə Baba Tuklas Şaşı Əzizi, nə də pəri anasını yardıma çağırır (8).

Dastanda qu quşu obrazı da xüsusi yerə sahibdir. Dastanın tatar variantlarından birində Nuradin Toxtamış Qu gölünün sahilində öldürür. İnanca görə, “qu quşu ölkəyə uğur gətirir” (37). Görünür, Nuradinin amansız, qəddar, qaniçən hökmdar Toxtamış elə məhz Qu gölünün kənarında öldürməsi də ölkənin firavan gələcəyinə işarədir. Yaxud Edigeyin geneoloji kökünün başlanğıcında gölə qonan qu quşu paltarlı pəridən doğulması da gələcəkdəki qəhrəmandan, xalqın xilas-karından xəbər verir.

Pəri qızlarının, qu quşlarının və ya Albastının cildlərini dəyişərək insanların arasında yaşamaları dastanın müxtəlif variantlarında fərqli şəkildə təsvir olunub. Noqay variantında “Baba Tuklas Şaşı Əziz Şekerli göldə dan yeri sökülən zaman torla balıq tutanda gölün sahilinə doqquz qu quşu gəlib qondu. Birdən qanadlarını açıb qu quşu geyimlərini soyunub doqquzu da boğazları nazik, uzun, üzükdən keçən qızlar oldular... Doqquz qızın hamısının gözəlliyinə söz yox idi” (6, s.163). Qazax variantında: “Gəlib bir gölün kənarına çıxdı. Orada üç qu quşunun gəlib cildlərini soyunaraq qıza çevrildiyini və suya girib çimdiklərini gördü. Bir neçə gün onları izlədikdən sonra bəy onlardan birini ələ keçirmək üçün paltarını götürüb gizlətdi. Qu quşları sudan çıxıb cildlərindən birinin olmadığını gördülər. O zaman aralarında ən kiçik bacıları olan Kenjekeyi bəyin yanında qoyub getmək məcburiyyətində qaldılar” (34) şəklində təsvir olunub. Başqa bir qazax variantında isə: “Onlar pəri padşahının qızları idilər. Qızların ikisi onlara kiminsə baxdığını hiss edib aqku (qu quşu) cildini geyinib uçub getdilər. Biri isə özünü itirib nə edəcəyini bilmədi. Dərviş də uçub gedə bilməyən qızı götürüb öz elinə qayıtdı (25) kimi göstərilir. Yenə də qazax variantında “günlərin bir günü səhər dəstəmaz almağa gedərkən üç çıpaq qızın bulaqda üzərək bir-birləri ilə oynadıqlarını gördü. Əvvəllər çıpaq qadın görmədiyindən dərvişin həyəcədən ürəyi gedib çul kimi yerə sərildi. Bunu görən qızlar isə qu quşu cildlərini geyinərək o saat uçub getdilər. Onlar pəri padşahının qızları idilər” (26) kimi təsvir olunur.

Yuxarıda gətirdiyimiz misallardan da göründüyü kimi, variantlarda müxtəlif şəkildə təsvir olunmasından asılı olmayaraq hamısının missiyası və ümumiyyətlə, daşdığı məna yükü eynidir. Onların hamısı bir qayda olaraq insanla ünsiyyətdən qaçsalar da, məcbur olduqları halda ona tabe olurlar. Başqa sözlə, təbiət gələcəkdəki qəhrəmanın kökündə fəvqəltəbii nələrinə dayanmağına ciddi cəhdlə səy göstərir. Artıq bundan sonra qəhrəmanın doğuluşunun təsvirləri yer alır. Qırğız variantında qu quşu libaslı pəri qızı uçub gedərkən əri Şaştaziya deyir ki, “mən

sənin oğlunu doqquz yolun ayırıcında qoyacağam. Onu altı gün Əzrayıl yedizdirəcək, yeddi gün Qavriil (Cəbrayıl – Q.Ş.)... Qırx gün onun qayğısına Kıdırata (Xıdır ata – Q.Ş.) qalacaq. Onun kürək sümüyündə Əzrayılın möhürü, alnında isə Cəbrayılın möhürü olacaq” (47). Dastanın V.Radlov variantında meşədə tənha gəzən Anşıbay çayın kənarına gələndə orada libasını soyunub suya girən qu quşunu görür və onun paltarlarını oğurlayaraq evlənməyə məcbur edir. Anşıbayın qu quşundan Baba Tuklas Şaşlı Əziz adlı oğlu dünyaya gəlir. O da sualtı cinlər padşahının qızı ilə evlənir, nikah andını pozur. Cinlər padşahının qızı isə onu tərk edərkən Edigey adlı oğlan uşağı dünyaya gətirir. A.Sikaliyev variantında isə Baba Tuklas Şaşlı Əziz qu quşunun paltarını oğurlayır, izdivaca girir və qu quşu Kutlukaya adlı oğlan dünyaya gətirir. Sonradan Kutlukaya da Albastının qızı ilə evlənir və nikah andını pozduğu üçün Albastının qızı oğlan uşağı dünyaya gətirərək onu tərk edir. Atası onu itin südü ilə doyuzdurur və adını Edigey qoyur.

“Məulimniyaz-Edige” adlanan qazax variantında qəhrəmanın zühuru aşağıdakı kimi təsvir olunur: “Beş-altı ay birlikdə yaşadıqdan sonra bir gün Məulim gördü ki, Kenjekey başını götürüb dizlərinin üstünə qoyub, oturub. Onun dabanları öndə, pəncəsi arxada idi. Qolunun altındakı iri dəlikdən bütün içəlatı görünürdü. Bu zaman o, Kenjekeyə kəpənək cildini qaytarıb onun pəri yox, şeytan olduğunu dedi. Kenjekey kəpənək cildini geyinib üç ay on gündən sonra doqquz yolun ayırıcında, Daş bulağın başında, qoca qovağın üstündə oğlunu tapacağını dedi və qanadlanıb getdi” (33).

Göründüyü kimi, qəhrəmanın doğuluşundakı fəvqəltəbiilik, möcüzəlilik onun gələcəkdə qeyri-adi, seçilmiş bir insan olacağından xəbər verir.

Bundan başqa, dastanın bir çox variantlarında Albastının da adı çəkilir: qəhrəman ya Albastının ərinə öldürdüyünə görə onunla evlənmək məcburiyyətində qalır, ya da onun qızına aşiq olur və evlənir. Albastıya Türkiyə türkləri “Alkarısı”, tuvalar “Albıs”, altaylılar “Almıs”, yakutlar “Albas”, qırğızlar, qazaxlar və tatarlar isə “Albastı” və ya “Albaslı” deyirlər. Azərbaycan folklorunda isə bu obraz “Al arvadı”, “Hal arvadı”, “Hal nənəsi”, “Hal”dır. İnanca görə, “Halı (Albastını – Q.Ş.) öldürmək olmaz, əks təqdirdə onu öldürən insanın həyatında çox ağır faciələr baş verəcək. Bu da Halı öldürdüyü üçün onun cəzasıdır” [Söyləyici: Hətəmov Füzə Qubad qızı, həkim-ginekoloq, təqaüdə, 85 yaş, Zəngilan rayonu]. İlk mifoloji düşüncədə “Albastı xeyirsevər, od-alovla, ocaqla bağlı ilahə idi və zaman keçdikcə Albastı da öz arxaik mahiyyətini dəyişərək mənfi obraza çevrilmişdir”. Bu mənada “Edigey” dastanında Albastı obrazı, qismən də olsa, öz arxaik mahiyyətini qoruyub-saxlamışdır.

Dastanın noqay variantında Edigey Albastının qızı ilə Kutlukayanın oğludur. Burada Albastı insanlara zərər vermir, əksinə onlarla birlikdə yaşayır, ailə qurur, nəsil artırır. Edigeyə qədər onun əcdadları pərinə, cini və ya Albastını sevmiş, bütün şərtləri qəbul edərək onlarla evlənməmişlər. Edigey isə bir neçə dəfə evlənməsinə baxmayaraq, hər dəfə də adi bir insanla ailə qurmuş və möcüzəli doğuluş aktı

onunla bitmişdir. Yalnız qazax variantlarının birində Toxtamışın qoşunları Edigeyi məğlub edəcəyi anda Mıskal Peri onu qanadlarına alıb otluğun içində gizlədir. Toxtamışın əsgərlərindən gizlənməyi bacaran “Edigey Mıskal Peri ilə evlənir və ondan Nuralı xan adlı oğlu olur” (34).

Edigeyin həyatını dastanlaşdıran xalq təfəkkürü əslində onun adi bir insan olmadığını, qeyri-adi gücə sahib olmasını önə çıxarmaq üçün arxaik düşüncədəki Albastının xeyirxah, hami olmasından yararlanmışdır. Bundan sonrakı mərhələlərdə genetik kod, geneoloji yaddaş daha ciddi rol oynayır. Edigeyin bütün oğulları, nəvələri və nəticələri hakimiyyəti yaddellilərdən qorumağa müvəffəq olurlar.

Y.Çoruhlunun fikrincə, “Albastı”, “Al Ruhı”, “Al Karısı”, “Al”, “Al Ana” kimi adlandırılan ruh Umayın sonradan dəyişərək mənfi mahiyyət daşıyan şəkli və ya ondan törəyən bir ruh, ya da ilahdır” (10, s. 54). Y.Kalafat isə əvvəlcə “Alkarısı, Umay qoruyucu əyənin ziddidir; törəmənin və çoxalmanın düşmənidir” (13, s.24) fikrini irəli sürür. Daha sonrakı illərdə isə alim bununla bağlı fikrini “onların dünyası olan yuxarı dünya, göy, göy iyələri arasında da çox güman ki, qara iyələr və ağ iyələrin mənfi davranış biləcəkləri hallar vardır” (14) şəklində dəyişmişdir. Beləliklə, pəri, ruh, Albastı obrazına folklor mətnlərində iki cür rast gəlmək mümkündür:

“1. Xeyirxah, gözəl, qəhrəman yardım edən cənnət hurisi – bu, xalqın arzularını həyata keçirən müsbət qəhrəmana yardım edir.

2. Mifik təfəkkürdəki mənfi qəhrəman – o, dağıdıcı, məhvəddici rola malikdir, əsərdə ziddiyyətlər yaradır. Qəhrəman onunla döyüşür və qalib gəlir” (28, s. 21-25).

Dastanın noqay variantında (M.Aleynikov variantı) Albastı kişi cildində də qarşımıza çıxır. Ümumiyyətlə, noqaylar arasında toplanan folklor materialları arasında az da olsa, kişi Albastı obrazına rast gəlmək mümkündür. O, Kir Köylek adlanır. Çox hündür, bədheybət görünüşə sahibdir və çox az hallarda insanların gözüne görünür. İ.Kapayev kişi Albastı obrazının “Arnaut” (30) olduğunu yazır. Kalmıklarda isə “Albastının əri Demir Töş” (18, s. 47) adlanır.

Nəticə

Yuxarıda dastan mətnindən gətirdiyimiz nümunələrdə hətta pəri qızlarının təsviri belə folklor mətnlərindəki Albastının bir başqa görünüşüdür. Onların adlarının pəri, qu quşu və ya Albastı olmasından asılı olmayaraq missiyaları eynidir: bəni-adəmlə nigaha girib dünyaya qəhrəman gətirmək. Doğrudur, sonradan bu obrazlar bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənib, məsələn, pəri qızları və ya qu quşları insanın torundan qurtulmaq istəyən məzlum xarakter nümayiş etdirsə, Albastı onlara zərər də verə bilər.

Yuxarıda göstərdiyimiz pəri qızlarının, qu quşlarının və ya Albastının təsviri, insanlarla birgə yaşayış qaydaları, nikah şərtləri və qəhrəmanın doğuluşu dastan

ənənələrinin yaratdığı qaydalara tam uyğun gəlir və dastanın poetik dil üslubundan kənara çıxmır. Domburanın sədələri altında bu qızların təsviri dastanın axıcı, yaddaqalan və sehrindən qurtulmağa icazə verməyən bir ab-hava yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərli, M. Dastan və mif / M.Cəfərli. – Bakı: Elm, – 2001. – 188 s.
2. “Edige Batır” dastanı (Rumıniya variantı). Bakı, “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, 2018, №1, s. 188-196.
3. “Əsli-Kərəm” dastanı // Azərbaycan dastanları / tərc. ed: Ə.Axundov, M.H.Təhməsi (1966), yenidən nəşrə hazırlı: Ə.Cəfərli, H.İsmayılov, S.Axundova. – Bakı: Çıraq, – 5 cildə, c. 2. – 2005. – s. 5-118.
4. Kazımov, M. Nağıllar barədə bir neçə söz // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2014. №1, – s. 10-17.
5. Krımtatar dastanları / tərc. ed., İ.Qasımov. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 165 s.
6. Qəhrəmanlıq salnaməsi – “Edigey” dastanı (noqay variantı) – I / noqayca-dan tərc. ed. Q.Şəhriyar // – Bakı: “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, – 2017. №1, – s. 158-179.
7. Qurbanov N. Azərbaycan folklorunda mifoloji-kosmoqonik görüşlər. Bakı, AFPOLİQRAF, 2011, 143 s.
8. Şəhriyar, Q. “Edigey” dastanının epik coğrafiyası və tarixi kökləri // – Bakı: Sivilizasiya, – 2018, – Cild 7. №3 (39), – s. 145-149.
9. Campbell, J. Kahramanın Sonsuz Yolculuğu / J.Campbell, çev. S.Gürses. – İstanbul: Kabalcı Yayınevi, – 2013. – 457 s.
10. Çobanoğlu, Ö. Türk Dünyası Epik Destan Geleneği / Ö.Çobanoğlu. – Ankara: Akçağ Yayınları, – 2007. – 479 s.
11. Edige: A Karakalpak Heroic Epic as Performed by Jumabay Bazarov. Helsinki, 2007
12. Edigey Destanı / haz. R. Sultı. – Ankara: Türksoy yayınları No.10, – 1998. – 190 s.
13. Kaba, A. Altay, Tuva, Hakas ve Şor Destanlarında At Motifi Üzerine Bir İnceleme: / Yüksek Lisans Tezi Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı / Kırşehir: – 2011. – 193 s.
14. Kalafat, Y. Edige Destanında Olağanüstü Tipler // Selcuk Universitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasuna Armağan, – 2003. Sayı 13. – s. 345-352.
15. Kara Düzgün, Ü. Başkurt Destanlarının Tipolojisi / Ü.Kara Düzgün. – Ankara: Kömen Yayınları, – 2014. – 670 s.
16. Klaus, S. Heroes in virtual space // Studiens ethnological Croatia. Zagreb, – 2010. Volume 22. – p. 361-391.

17. Raglan, L. Geleneksel Kahraman / çev. M.Ekici // Millî Folklor, – 1998. №37. – s. 126-138.
18. Ер Едіге / Кұрастырушысы Ғ.О.Батырбеков. – Алматы: Ғылым, – 1995. – 152 б.
19. Абдулаева, Г. Битва на реке Ворскле // “Alem-i Medeniyye. Qıym halqının medeniyet hazinesi”. – 2008, 12 март.
20. Булякова, Г., Латыпова, Р. Мотив волшебного рождения батыров в эпосах тюркских народов // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение, – 2014. №10 (339). Вып. 90. – с. 30-32.
21. Дмитриева, Л. Рукопись работы П.А.Фалева об эпосе «Едигей» в Архиве востоковедов Института востоковедения АН СССР // Тюркологический сборник, 1972 (1973). – Москва: Издательство «Наука», ГРВЛ, – 1973. – с. 213-221.
22. Едиге. Қарақалпақ халық дәстаны (Ерпулат жырау варианты). – Нөкіс: Қарақалпақстан, – 1990. – 400 б.
23. Едіге батыр // Бабалар сөзі: Жүз томдық. Астана, «Фолиант», 2012, т. 85: Тарихи аңыздар. б.273-276.
24. Едіге батыр эпосы. // Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 39 – Астана: Фолиант, 2006, с. 307-386.
25. Едіге жыр // Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», – Т. 39: Батырлар жыры. – 2006. – б. 9-43
26. Ер Едіге // Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», – Т. 39: Батырлар жыры. – 2006. – б. 59-65.
27. Изеүкәй менән Моразым (кұрастырып баспаға дайындаған Ғарипов Н). Башкорт халық ижады. 7 томлык, 5 том, Башкортостан Китап нәшриәте, Уфа, 1994, 223 с.
28. Измайлов, И. Битва На Ворскле 1399. Звездный час эмира Иедегея // Цейхгауз. Российский военно-исторический журнал, 1994. №1 (3). с. 21- 25.
29. Калбаева, Г. Образ феи в легендах и их исторические основы // Бюллетень науки и практики – Bulletin of Science and practice, научный журнал (scientific journal), – 2016. №11. – с. 427-431.
30. Капеев, И. Ногайские мифы, легенды и поверья: опыт мифологического словаря / И.Капеев. – Москва: Голос-Пресс, – 2012. – 424 с.
31. Керейтов, Р. Мифологические персонажи традиционных верований ногайцев // Советская этнография – 1980. №2. – с. 117-127.
32. Ыбыраев, Ш.Эпос әлемі/Ш.Ыбыраев.Алматы: Ғылым,–1993. 296 б.
33. Мәулімнияз – Едіге // Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», – Т. 39: Батырлар жыры. – 2006. – б. 160-306.

34. Мырза Едіге батыр // Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», – Т. 39: Батырлар жыры. – 2006. – б. 44-58.
35. Нурдаулетова, Б. Мифологические аспекты эпоса «Маулимнияз – Едиге» // Эдиге: Ногайская эпическая поэма / под ред. Н.Х.Суюновой; Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР. – Москва: Наука, – 2016. – с. 415-420.
36. Потанин, Г.Н. Тюркская сказка о Идыге. Москва, Книга по Требованию, 2014, стр. 304-312.
37. Русско-ногайский разговорник / Составители: И.С.Капаев, К.И.Кумратова. – Ставрополь: Юрсит, – 2007. – 192 с.
38. Сикалиев, А. Ногайский героический эпос / А.Сикалиев, Черкесск: Карачаево-Черкесский ордена «Знак Почета» институт гуманитарных исследований – Черкесск: КЧИГИ, – 1994. – 326 с.
39. Сказаніе объ Едигеѣ и Токтамышѣ. / Киргизскій текстъ по рукописи, принадлежавшей Ч.Ч.Валиханову. Санкт-Петербургъ, 1904, С.2-24; Эдиге бий // Эдиге: ногайская эпическая поэма. Москва, 2016, s. 72-107.
40. Төрөкүлов Н., Қазбеков М. «Қазақтың 100 би-шешені» 1995, 27-бет
41. Урманче Ф. Тюркский героический эпос. Казань, Институт языка, литературы и истории, 2015
42. Эдиге. Ногайская эпическая поэма / под ред. Н.Х.Суюновой. Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР. – Москва: Наука, – 2016. – 512 с.
43. Эдигей // Эдиге: ногайская эпическая поэма. Москва: Наука, – 2016. –с. 65-72
44. <http://edigey.blogspot.com/2014/06/bblr-sozi-seriyasinn-btirlr-jiri-mirz.html>
45. https://massaget.kz/mangilik_el/sikyirlyi_saz/kuy/40249/
46. Miller,D.A.The Epic Hero [Elektron resurs]/The Johns Hopkins University Press, –2000. URL: <http://site.ebrary.com/lib/gazi/Doc?id=10021543&ppg=8>
47. О битве на Ворскле (1399) в контексте нумизматики Полтавщины. [Электронные ресурсы]/ 14 март 2012. URL: <http://oko.planet.su/history/history-discussions/107106-o-bitve-na-vorskle-1399-v-kontekste-numizmatiki-poltavschiny.html>

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant 25.02.2023

Son variant 08.03.2023